

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ У ДІВЧАТ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ СВІДОМОГО СТАВЛЕННЯ ДО СТВОРЕННЯ СІМ'Ї

Л.Р. Карпушевська,
молодший науковий співробітник Інституту
проблем виховання НАПН України

Ключові слова: інтернатний заклад, депривація, гендерна ідентичність, статево-рольове самовизначення, статево-рольова соціалізація, сімейні ролі.

Ключевые слова: интернатные учреждения, депривация, гендерная идентичность, поло-ролевое самоопределение, поло-ролевая социализация, семейные роли.

Key words: boarding, deprivation, gender identity, sex-role self-determination, sex-role socialization, family roles.

Актуальною проблемою для педагогічної науки є формування у молодого покоління свідомого ставлення до створення сім'ї і сімейного життя. Це пов'язано із втратою у сучасній молоді таких загальнолюдських цінностей, як родина, рід, батьківство, материнство, що спричиняє значне зростання кількості розлучень, неповних сімей і дітей, які виховуються без одного з батьків, низького рівня виховного потенціалу сім'ї тощо.

Важливою проблемою для українського суспільства є підготовка вихованців інтернатних закладів до сімейного життя. Учні шкіл-інтернатів потребують особливої уваги з питань оволодіння нормами статевої поведінки, позитивним досвідом моральних відносин між статями, засвоєння статевої ролі та культури плібно-сімейних взаємин.

Проблеми підготовки молоді до створення сім'ї привертають увагу науковців. Виховання майбутнього сім'янина як один з важливих аспектів соціального становлення особистості розглядають В. Бойко, С. Голод, І. Кон, О. Краковський, З. Янкова. Психологічні механізми формування у молоді готовності до створення сім'ї стали предметом досліджень психологів О. Бодальова, І. Дубровіна, Н. Толстих, П. Якобсон та ін. Вплив морального та статевого виховання на формування майбутнього сім'янина розкривається у наукових роботах В. Барським, Д. Ісаєвим, Д. Колесов, А. Мудриком, О. Суворовою, Л. Тимошенко, Т. Троцюк та ін. Розробці дидактичних і виховних засобів щодо формування у молоді свідомого ставлення до створення сім'ї приділяють увагу В. Кравець, В. Макарова, І. Ма-

чуська, Н. Новікова, Н. Феоктістова, І. Шалімова, Л. Яценко та ін.

Питання підготовки вихованців інтернатних закладів до сімейного життя знайшли відображення в роботах таких вчених: І. Горчакова, Н. Касьянова, О. Кізь, Г. Сатаєва, Г. Плясова, Г. Хархан, В. Шмідт. В працях Я. Гошовського, І. Дубровіної, Н. Карасьова, В. Мухіної, Л. Осьмак, А. Прихожан, А. Рузької, О. Сухоленої, В. Толстих, Т. Юферевої частково висвітлена специфіка психічного та особистісного розвитку депривованих підлітків.

Аналіз наукової літератури свідчить про доволі різнобічне висвітлення різних аспектів підготовки учнівської молоді до майбутнього сімейного життя, але недостатньо досліджено залишається проблема формування у вихованців шкіл-інтернатів свідомого ставлення до створення сім'ї.

Особливого значення ці питання набувають для дівчат – вихованок інтернатних закладів, які часто позбавлені природного сімейного середовища для оволодіння необхідними знаннями, ціннісними орієнтаціями, моделями поведінки чоловіка і жінки, подружжя. В інших випадках, вони можуть мати негативний досвід сімейного життя, асоціальної поведінки батьків.

Мета статті – розкрити особливості формування у дівчат інтернатних закладів свідомого ставлення до створення сім'ї, означити шляхи підготовки вихованок до сімейного життя і виконання сімейних ролей.

Важливість проблеми формування психологічної готовності вихованців інтернатних

закладів до створення сім'ї на думку О. Кіз зумовлена тим, що виховання таких дітей в умовах закладів інтернатного типу, при відсутності змалку адекватних зразків соціорольової поведінки негативно позначається на характері становлення ідентичності дітей, засвоєнню ними ролей і обов'язків чоловіків і жінок в сім'ї та суспільстві, що у сукупності виокремлюється гостроактуальною проблемою вікової та педагогічної психології [5, с. 4].

Тривала депривація вихованців шкіл-інтернатів, вважають О. Виноградова, В. Каган, В. Мухіна, Т. Юферева, призводить до ускладненого і нестабільного розвитку, що проявляється в заниженому позитивному уявленні про самих себе, неадекватній самооцінці, неконгруентності і дисгармонізації образу Я. Це призводить до формування слабкої концепції Я, конформізму у поведінці, інфантилізму намірів та вчинків.

Механізм розвитку гендерної ідентичності у депривованих підлітків, також, відрізняється від механізму розвитку гендерної ідентичності у дітей, що ростуть у сім'ях. Ця різниця детермінована умовами, в яких відбувається становлення особистості депривованих підлітків, які часто не сприяють виробленню і адекватній демонстрації фемініних і маскуліних якостей відповідно статі. В наступній соціалізації неформована гендерна ідентичність може вплинути на процес навчальної, сімейної, професійної адаптації [3].

Дитина, яка проживає в сім'ї, засвоює свою статеву роль уявно ототожнюючи (ідентифікуючи) себе з батьками тієї ж статі. Для хлопчика важливим є досвід спілкування з батьком, а для дівчинки – з матір'ю. Учені (Н. Барінова, Н. Гусак, В. Поллак, Р. Ронер, Р. Юнусова) вказували на значну роль батька в цьому процесі, привчаючи дітей до відповідних статевої ролей, підкріплюючи розвиток жіночності у своїх доньок і мужності – у синів. [9, с. 26].

Відсутність досвіду проживання в сім'ї у вихованців шкіл-інтернатів призводить до неможливості спостереження специфічних ролей чоловіка і дружини, батька і матері. Натомість, вчені вважають, що краще мати навіть негативний сімейний досвід, ніж не мати ніякого, як це буває в закритому дитячому закладі. Негативний сімейний досвід дозволяє дитині в процесі розвитку ідентичності відштовхнутися від нього й побудувати власне уявлення про себе як про чоловіка та жінку на основі принципу "від протилежного". Життя в інтернатному закладі не дає такої можливості, внаслідок чого виникає невизначена гендерна ідентичність, яка виражається в тому, як засвоюються

відповідні гендерні та сімейні ролі [8, с.213]. Тож беззаперечним залишається вплив на становлення особистості як представника певної статі зовнішніх умов, особливостей близького оточення дитини, діапазон та зміст підтриманих соціумом нормативів статево-рольової та сексуальної поведінки тощо.

Таким чином, становлення образу Я вихованців інтернатних закладів відбувається у специфічний спосіб і не може не позначитися на формуванні у дівчат свідомого ставлення до створення сім'ї, виконання сімейних ролей – матері і дружини. Підготовка дівчат до виконання сімейних ролей, матері, дружини, формування ціннісного ставлення до створення сім'ї потребує, перш за все, гендерної ідентифікації: формування уявлень про себе як дівчинку, оволодіння статевими ролями й відтворення поведінки відповідно до своєї статі.

Окрім відсутності адекватних зразків ідентифікації в межах своєї статі виділяють такі особливості статево-рольової соціалізації вихованців в інтернатних закладах:

- 1) нерозвиненість навичок рольової гри у вихованців дошкільного та молодшого шкільного віку;
- 2) набуття раннього сексуального досвіду;
- 3) наявність низького рівня психосексуальної культури та культури взаємин статей [9, с. 24 – 25].

Саме у рольовій грі найкраще проходить засвоєння дитиною відповідних ролей. Граючи у "доньки-матері" дівчатка мають можливість усвідомлювати їх ролі, моделі поведінки. Дослідження підтверджують що вихованці дитячих будинків дуже рідко грають у сюжетні ігри, в яких відтворюється сімейна взаємодія. В. Мухіна вказує на низький рівень розвитку рольової гри у вихованців: "розвиток ігрової діяльності в них знаходиться на рівні простих ігор-маніпуляцій, які в нормі характерні для дітей 2-3 років ... рольова гра та гра за правилами у вихованців дитячого будинку практично не зустрічається" [7, с. 202].

Особливості формування психологічної статі у підлітків, що виховуються у сім'ї та в інтернатному закладі досліджувала Т.Юферева. Розбіжності в описах чоловіків і жінок, отриманих від підлітків, що виховуються в сім'ї і поза сім'єю, проявились не стільки в змісті уявлень про якості чоловіків і жінок, скільки у ставленні до цих якостей. Т. Юферева зазначила, що підвищена цінність сім'ї і недостатній досвід життя в ній сприяють ідеалізації вихованцями інтернату взаємостосунків в сім'ї, образу сім'янина. Ця позитивна ідеальна модель в певній мірі розпливчата, не наповнена конкрет-

ними побутовими деталями. Однак, одночасно у вихованців інтернатів існує емоційно насичений образ того, якими ці взаємостосунки мають бути, якими якостями не повинні володіти чоловік, батько, дружина, мати. Зіткнення цих двох образів породжує конфліктну систему вимог: ідеалізовану з одного боку, і надто низьких, обмежених виконанням елементарних норм поведінки – з іншого [10, с. 93 – 94]. Такі протиріччя можуть негативно впливати на процес становлення психологічної статі, викривлювати уявлення про сталони чоловічої і жіночої поведінки. В процесі нашого дослідження майже 30% учнів не відповіли на запитання щодо життєвих пріоритетів осіб протилежної статі. Такі результати підтверджують, що відсутність адекватних зразків ідентифікації в межах своєї статі негативно впливає на процес статево-рольової соціалізації і готовності до виконання сімейних ролей у вихованців інтернатного закладу.

Саме тому однією з умов формування свідомого ставлення до створення сім'ї у вихованок шкіл-інтернатів є статево-рольове самовизначення, що являє собою процес, за допомогою якого відбувається формування уявлень про свій "Я-образ" жіночих соціальних ролей, зумовлене соціально-культурною ситуацією. Особливої значущості цей процес набуває у період ранньої юності, який характеризується інтенсивним розвитком самосвідомості, ціннісно-сміслової сфери, зорієнтованістю на майбутнє, прагненням до життєвого самовизначення, становленням статево-рольових позицій, інтимно-особистісних стосунків з протилежною статтю. Але беззаперечним залишається вплив на становлення особистості як представника певної статі зовнішніх умов, особливостей близького оточення дитини, діапазон та зміст підтриманих соціумом нормативів статево-рольової та сексуальної поведінки тощо.

На думку деяких вчених, проблеми в підлітковому віці пов'язані з сексуальною поведінкою вихованців. Г. Прихожан і Н. Толстих зазначають, що "у підлітків із інтернату до моменту статевого дозрівання часто не спостерігається психологічних новоутворень – інтересів, цінностей, морально-етичних почуттів, – які могли б по силі і значимості конкурувати із статевим потягом, що прокинувся. Неопосередкований культурними психологічними структурами, статевої потяг стає "некультурною" потребою, абсолютно домінуючою через відсутність абсорбції" [8, с.207]. Учені впевнені, що ранній початок статевого життя порушує особистісний розвиток індивіда, впливаючи на

його фізичний, психічний, інтелектуальний та духовний рівень.

О. Кізь констатує, що вихованці інтернатних закладів не отримують потрібного обсягу знань щодо репродуктивної функції людини, культури інтимних стосунків, збереження сексуального здоров'я з молодих років. У 98% депривованого юнацтва низький рівень поінформованості в питаннях культури сексуального та репродуктивного здоров'я. Учена зазначає, що через прорахунки в формуванні сексуальної культури депривовані юнаки і дівчата поповнюють "групи ризику", серед яких значною мірою поширені венеричні захворювання, незаплановані вагітності та аборти, що часто руйнує долю, життєві плани. Причиною негарздів в особистому житті стає власна необізнаність в елементарних правилах планування сім'ї, неповага до тілесного низу, невміння будувати партнерські стосунки із протилежною статтю [5, с.43].

В інтернатному закладі беззаперечним є факт впливу педагога на своїх вихованців в процесі педагогічного спілкування і діяльності. Характер цього впливу багато в чому залежить від властивостей і якостей особистості педагога, його професійної компетентності. Дослідження (І.Кулик О. Пашина, А. Рязанова) свідчать, що педагог інтернатного закладу не стає джерелом життєвого сенсу дитини. Формалізм, що спостерігається в закладах і негативно відбивається на процесі виховання, гальмує його, створює передумови для формування духовно вбогої особистості. Часто вихователі діють лише як передавачі досвіду. Такий характер діяльності педагога стає причиною формалізму та джерелом споживацько-егоїстичної психології. Педагоги лише регламентують заохочення та покарання, але не породжують власних прагнень та свідомих переживань у дітей, тому передані ними знання та зразки поведінки найчастіше лишаються формальними, відчуженими та не викликають емоційного суб'єктивного ставлення.

Результати нашого дослідження вказують, що перевагу щодо обговорення питань про взаємостосунки між чоловіком і жінкою старшокласники шкіл-інтернатів надають друзям – майже 86%. Такий показник відповідає особливостям вікового розвитку учнів раннього юнацького віку. Але обговорювати такі питання з батьками можуть лише близько 51% дівчат – вихованок інтернатних закладів. Припускають розмови на відповідні теми з вчителем або вихователем трохи більше 10% учнів – 8,1% хлопців, 13,7% дівчат. Ми вважаємо, що в учнів шкіл-інтернатів, які перебувають в установох

більше часу, аніж у сім'ї, цей показник може бути вищим.

Аналіз досліджень та практичної діяльності педагогів закладів інтернатного типу показує, що в організації виховного процесу щодо підготовки учнів до сімейного життя існують певні протиріччя: між потребами педагогів у ефективному керівництві даним процесом та відсутністю методичної основи і особистісної готовності педагогів до формування у дівчат шкіл-інтернатів свідомого ставлення до створення сім'ї.

Отже, низький рівень психосексуальної культури та культури взаємин статей у вихованців шкіл-інтернатів, формалізм інтернатного закладу, відсутність емпатійного середовища та не підготовленість педагогів до здійснення відповідного виховного процесу у навчальному закладі негативно впливає на підготовку учнів до майбутнього сімейного життя.

Таким чином, одним з необхідних компонентів розвитку відновлення самооцінки та позитивного ставлення до життя, потягу до самостійності і становлення жінки, майбутньої матері і дружини у вихованок шкіл-інтернатів стає розвиток психологічної культури емоційного здоров'я. Засвоєння учнями відповідних знань, соціальних норм повинно включати не тільки їх зміст, але і розуміння ціннісного значення цих норм. Це вимагає створення рефлексивного середовища для усвідомлення себе як представника певної статі із системою ціннісних орієнтацій, мотивів, цілей.

Особливого значення набуває особистість спеціаліста, рівень його особистісної зрілості, особистісного потенціалу. Щоб сформувати риси особистісно зрілої людини в учня, педагог повинен сам відповідати даним характеристикам. Особистісний фактор педагога – індивідуальність, творчі здібності, особистісні якості і професійна компетентність – має вагомий вплив на процес формування у дівчаток шкіл-інтернатів свідомого ставлення до створення сім'ї.

Педагогу інтернатного закладу необхідно розуміти умови для внутрішніх джерел зростання дитини. В основі такого роду педагогічної діяльності лежать принципи філософії, центрованої на дитині – віра в здатність дитини направляти свій власний ріст, розуміти власне Я; облік феноменального досвіду дитини і шанобливе до нього ставлення. Карл Роджерс (у роботі "Client-centered therapy") описав умови, які полегшують реалізацію внутрішніх джерел зростання дитини:

а) природність, справжність, щирість педа-

гога у вираженні своїх почуттів, здатність його "бути самим собою";

б) тепла турбота і прийняття дитини такою, якою вона є, повага до дитини як до особистості, яка заслуговує на увагу;

в) емпатія, сензитивне розуміння, вміння поглянути на дитину з її власної точки зору, емоційний контакт зі світом чуттєвого досвіду дитини [4, с.15].

Ми поділяємо думку Й.Лангмейер, З.Матейчик, що основою виховання є не тільки механічне формування навичок. "Навпаки, емоційні взаємостосунки, що зв'язують дитину і дорослого, є тим самим організатором, що надає структурам навичок смисл і динаміку" [6, с. 283]. Модель надання дітям та підліткам відновлювальних впливів, за визначенням вчених, ґрунтується на розумінні впливу деприваційних чинників на розвиток дитини та набутих патологічних змін у структурі її особистості [6, с. 151]. Розуміння людини, зокрема вихованця вихователем має на меті надати йому допомогу, підтримку у вирішенні екзистенціальних завдань оволодіння своїм буттям в стані духовної кризи, розчарування, невдачі або повідомити енергію успіху. Зрозуміти вихованця – не означає позбавити його автономії буття, викрити, "вивести на чисту воду". Людина повинна залишитися таємницею для іншого, і найбільше, на що може розраховувати вихователю, який прагне зрозуміти вихованця – це викликати довіру, допомогти йому саморозкритися до тих меж, які встановить сам вихованець [2, с. 103]. Зміст педагогічної підтримки (О. Газман) полягає у допомозі дитині стати господарем своєї долі. Для цього важливо усвідомити і прийняти відповідальність за самого себе, вміти чути свої бажання і вчитися долати перешкоди на шляху до реалізації себе.

Для оптимізації процесу розвитку самосвідомості, позитивного ставлення у вихованок шкіл-інтернатів до себе як майбутньої жінки, матері, необхідно планували проведення активної виховної роботи у трьох напрямках (А.А.Осіпова та ін.):

1. Необхідно стимулювати процеси рефлексії, самопізнання учнів.

2. Звертати особливу увагу на розвиток автономності уявлень вихованця про себе, їх відносної незалежності від суджень і оцінок оточуючих (необхідно створювати такі умови, в яких підліток міг би безбоязно оскаржувати висловлені про нього думки дорослого).

3. Для формування правильного ставлення вихованця до себе дорослий, що спілкується з ним, повинен постійно утримувати два рівня ставлення до вихованця:

- ставлення до підлітка як до особистості в цілому, яке повинно завжди ґрунтуватися на безумовному прийнятті дитини як унікальної і прекрасної істоти;

- конкретні кількісні оцінки окремих дій вихованця, рис характеру, досягнень. Ці оцінки можуть бути будь-якими – позитивними і негативними. Об'єктивності і визначеності подібних оцінок підліток гостро потребує. [1. с. 26 – 27]

Так, ефективність виховного процесу багато в чому залежить від того, як педагогу інтернатного закладу вдається здійснювати індивідуальний підхід до учнів, враховуючи особливості їх психологічного, вікового та особистого досвіду. Статева приналежність учнів – один з найважливіших факторів індивідуальності, і враховувати особливості гендерної ідентифікації і статево-рольової соціалізації дівчаток шкіл-інтернатів необхідно. Формування у вихованок свідомого ставлення до створення сім'ї передбачає орієнтацію на життєві ролі і обов'язки, які будуть з'являтися зі створенням своєї сім'ї і народженням дітей.

Отже, формування у дівчаток шкіл-інтернатів свідомого ставлення до створення сім'ї включає розвиток статевої ідентифікації жінки, установки на виконання сімейних ролей – матері і дружини, стратегію виховання

дитини, уявлення про важливі для розвитку дитини особові якості матері, позитивне сприйняття своєї материнської ролі, усвідомлення відповідальності за розвиток дитини і свою материнську позицію.

Ми вважаємо, що, розробка та впровадження у сучасний виховний простір закладів інтернатного типу педагогічної моделі, яка ґрунтуватиметься на принципах особистісно орієнтованого підходу, філософії, центральної на дитині, сприятиме створенню системи цілеспрямованої підготовки вихованок шкіл-інтернатів до створення сім'ї, та виконання сімейних ролей. Процес формування свідомого ставлення до створення сім'ї у дівчаток – вихованок шкіл-інтернатів, повинен базуватися на виробленні моральних уявлень про майбутнє материнство, формуванні ідеалу майбутньої сім'ї та моральних переконань, на яких ґрунтується кохання, шлюб, сім'я та народження дитини.

Перспектива розробки даної проблеми пов'язана з подальшим вивченням питань здійснення спеціальної підготовки педагогів шкіл-інтернатів до формування свідомого ставлення дівчат до створення сім'ї, уточнення можливостей різноманітних методик та прийомів виховання.

Список використаних джерел

1. Березин С.В. Социальное сиротство: дети и родители: Материалы к курсу «Педагогическая психология» / Березин С.В., Евдокимова Ю.Б. – Самара: Изд-во «Универс-групп», 2003. – 52 с.
2. Борытко Н. М. В пространстве воспитательной деятельности: Монография / Науч. ред. Н. К. Сергеев. – Волгоград: Перемена, 2001. – 181 с.
3. Василькова Ю.В. Гендерная идентичность и ее коррекция у депривированных подростков в образовательном пространстве детского дома: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Василькова Юлия Викторовна. – Иркутск, 2006. – 251 с.
4. Касицина Н., Михайлова Н., Юсфин С. Четыре тактики педагогики поддержки. Эффективные способы взаимодействия учителя и ученика. – СПб.: Агентство образовательного сотрудничества, Образовательные проекты, Речь; М.: Сфера, 2010. – 158 с.
5. Кізь О. Б. Формування психологічної готовності вихованців інтернатних закладів до створення сім'ї: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Кізь Ольга Богданівна. – К., 2003. – 225 с.
6. Лангмейер И. Психологическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага: Авиценум, 1984. – 334 с.
7. Мухина В.С. Психологическая помощь детям, воспитывающимся в учреждениях интернатного типа. / Лишенные родительского попечительства: хрестоматия / [сост. В. С. Мухина]. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с. С. 92 – 94
8. Прихожан А. М. Психология сиротства / А. М. Прихожан, Н. Н. Толстых. – [2-е изд.]. – СПб.: Питер, 2005. – 400 с.
9. Хархан Г.Д. Підготовка дітей-сиріт в умовах інтернатного закладу до сімейного життя: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Хархан Галина Дмитрівна. – Луганськ, 2011. – 196 с.
10. Юферева Т.И. Особенности формирования психологического пола у подростков, воспитывающихся в семье и интернате. / Лишенные родительского попечительства: хрестоматия / [сост. В. С. Мухина]. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с. С. 92 – 94